

Εισαγωγή στην ελληνική έκδοση

Ο Νους Δεν Έχει Φύλο;

Μαρία Ρεντετζή

Συχνά συγγραφείς και εκδότες διαλέγουν τους τίτλους των βιβλίων τους με βάση δυο κυρίως κριτήρια: ο τίτλος οφείλει να υπαινίσσεται όσο καλύτερα γίνεται το περιεχόμενο του βιβλίου και κατά δεύτερο να προσελκύει όσο το δυνατό περισσότερο το αγοραστικό κοινό. Στην περίπτωση του βιβλίου της Londa Schiebinger ο τίτλος λειτούργησε ως όφειλε. *Ο Νους Δεν Έχει Φύλο;* συμπεριλαμβάνεται στις προτεινόμενες λίστες ανάγνωσης του συνόλου σχεδόν των βορειοαμερικανικών τμημάτων Ιστορίας και Φιλοσοφίας της Επιστήμης, Σπουδών στην Επιστήμη και Τεχνολογία αλλά και σε τμήματα Γυναικείων Σπουδών με κατεύθυνση την προβληματική του φύλου και επιστήμης στο αναλυτικό τους πρόγραμμα.¹ Στα τμήματα αυτά το βιβλίο θεωρείται απαραίτητο ανάγνωσμα και αναμφισβήτητο σημαντικό εγχειρίδιο ακόμη και σήμερα, δεκαπέντε χρόνια μετά την έκδοσή του. Προφανώς δεν το οφείλει μόνο στον τίτλο του.

Μέσα από την αφήγησή της η Schiebinger απέδειξε ότι ο τίτλος του βιβλίου της υπαινίσσεται με τον καλύτερο τρόπο την πολυπλοκότητα και ιστορικότητα της ερώτησης που θέτει: «ο νους δεν έχει φύλο;». Εστιάζοντας στην ιστορία της επιστήμης στο 17ο και 18ο αιώνα, η συγγραφέας εξετάζει όχι μόνο την πραγμάτευση των ισχυρισμών ότι «ο νους (δεν) έχει φύλο» από φυσικούς φιλοσόφους της εποχής αλλά παράλληλα συσχετίζει επιδέξια τις φιλοσοφικές συζητήσεις που κατασκεύασαν την έννοια του φύλου με τους θεσμούς που τις φιλοξένησαν, είτε αυτοί ήταν οι ακαδημίες και τα πανεπιστήμια είτε τα σαλόνια πλούσιων ευεργετών και ευεργετριών. Κεντρικό ερώτημα του βιβλίου αποτελεί το τι είδους δυνατότητες αλλά και όρια έθεσαν τόσο οι συζητήσεις αυτές όσο και το κοινωνικό πλαίσιο στο οποίο αναπτύχθηκαν στην συμμετοχή των γυναικών στις απαρχές της νεότερης επιστήμης.

Η μετάφραση και έκδοση του *Ο Νους Δεν Έχει Φύλο;* στα ελληνικά φιλοδοξεί να ανοίξει ένα διάλογο ανάμεσα στις σπουδές του φύλου στην επιστήμη (gender science studies) και σε «παραδοσιακούς» ακαδημαϊκούς κλάδους όπως αυτούς των

¹ Για μια ανάλυση του περιεχομένου των Σπουδών στην Επιστήμη και Τεχνολογία δες Μπαλτάς Αριστείδης, 2003. «Η 'Ιστορία και η Φιλοσοφία της Επιστήμης' Απέναντι στις 'Σπουδές Επιστήμης και Τεχνολογίας'» *Πολίτης*, 107:44-59. Για μια σύντομη αναφορά στις σπουδές φύλου και επιστήμης δες Ρεντετζή, Μαρία. 2003. «Το Φύλο στην Επιστήμη και Τεχνολογία» *Πυρφόρος*, 7:109-11.

επιστημών της ζωής και των φυσικών επιστημών αλλά και σε άλλους αυτούς που, λόγω αντικειμένου, οφείλουν να συμπεριλάβουν θεματικές οι οποίες, τουλάχιστον στο διεθνή χώρο, συνέβαλαν στην συγκρότηση ομώνυμων ακαδημαϊκών τμημάτων. Ο λόγος για τα τμήματα ιστορίας και φιλοσοφίας των επιστημών. Πράγματι, από τη θεματική που έγινε γνωστή ως «γυναίκες και/στην επιστήμη» (women and/in science) στην προβληματική του «φύλου στην επιστήμη» (gender and science) η αγγλοσαξονική βιβλιογραφία έχει να επιδείξει ένα πλήθος αξιοσημείωτων μελετών και μεθοδολογικών προσεγγίσεων. Οι σχετικές επεξεργασίες της σχέσης επιστήμης και φύλου τα τελευταία τριάντα χρόνια, σ' ότι αφορά κυρίως τα πανεπιστήμια των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής, εντάχθηκαν στα πλαίσια των γυναικείων σπουδών και των ακαδημαϊκών τμημάτων τους, προκάλεσαν δε, τη μεθοδολογική ανανέωση και θεματολογική διεύρυνση σπουδών στην ιστορία, κοινωνιολογία και φιλοσοφία των επιστημών. Όπως εύστοχα δήλωνε το 1995 η ιστορικός της επιστήμης Mary Terrall «κανείς στην πανεπιστημιακή κοινότητα σήμερα δεν μπορεί να αγνοεί το ανερχόμενο ρεύμα των σπουδών του φύλου.»²

Ωστόσο στην Ελλάδα οι γυναίκες—γιατί κατά κύριο λόγο ήταν γυναίκες εκείνες που ασχολήθηκαν με το γυναικείο ζήτημα στον ακαδημαϊκό χώρο (όπως και έξω από αυτόν)—βίωσαν τις γυναικείες σπουδές και σπουδές του φύλου ως χώρο πάλης παρά ως γνωστικό πεδίο ανερχόμενο στους κόλπους της ελληνικής επιστημονικής κοινότητας.³ Πιο συγκεκριμένα, και παρά την πρόσφατη θεσμοθέτηση προγραμμάτων για το «φύλο και ισότητα» σε μια σειρά πανεπιστημίων της χώρας, η κριτική των επιστημών—και πολύ περισσότερο των φυσικών επιστημών—μέσα από την προβληματική του φύλου αποτελεί την «άγωνα γραμμή» στο ελληνικό ακαδημαϊκό δίκτυο ανταλλαγής ιδεών. Μια απλή βιβλιογραφική αναζήτηση πείθει για την σημαντική έλλειψη αυτού του πεδίου μεθοδολογικής ανάλυσης των επιστημών και της ιστορίας τους. Εξαίρεση αποτελεί η εφαρμογή της προβληματικής του φύλου στις κοινωνικές επιστήμες και την αρχιτεκτονική.⁴

² Mary Terrall. 1995. “Gender and Early Modern Science Cluster: Introduction” *Configurations* 3(2): 135-138.

³ Lada, Sasa. 2001. “Women’s Studies in Greece” in Lykke Nina, Michel Christine, Pulg de la Bellacasa Maria. *Women’s Studies: From Institutional Innovations to New Job Qualifications*. Report from Athena panel experts 1.a. University of Southern Denmark. Λαδά Σάσα, 1996. «Γυναικείες Σπουδές: Προβληματισμοί και Εμπειρίες» στο *Οι Γυναικείες Σπουδές στην Ελλάδα και η Ευρωπαϊκή Εμπειρία*, σσ. 17-24. εκδ. Παρατηρητής.

⁴ Αβδελά Έφη. 2004. «Η Ιστορία του Φύλου στην Ελλάδα: Από τη Διαταραχή στην Ενσωμάτωση» και Λαδά Σάσα, 2004 «Φύλο και Χώρος: Αρχικές Προσεγγίσεις και Νέα Ερωτήματα ή Μεταξύ Ορατών

Η μετάφραση του βιβλίου της Schiebinger στα ελληνικά φιλοδοξεί να συμβάλει στην κάλυψη αυτού του κενού. Σε μια περίοδο που οι σπουδές του φύλου στην Ελλάδα μοιάζει να αποκτούν ένα σημαντικό θεσμικό βάρος και να νομιμοποιούνται ως ακαδημαϊκό αντικείμενο σπουδών με καθυστέρηση είκοσι τουλάχιστον χρόνων σε σύγκριση με τα πανεπιστήμια των Ηνωμένων Πολιτειών, είναι ενδιαφέρον να παρουσιάσει κανείς την αντίστοιχη διαδρομή και την πλούσια θεωρητική και ιστοριογραφική παραγωγή σ' ότι αφορά τις γυναίκες και το φύλο στην επιστήμη στον αγγλοσαξονικό χώρο. Σ' όσα ακολουθούν εστιάζω τόσο στην ιστοριογραφική προσέγγιση της Schiebinger και το βιβλίο της όσο και στο θεωρητικό, ιστορικό και θεσμοθετικό πλαίσιο μέσα στο οποίο αναπτύχθηκε αυτή η προβληματική.

Ο νους δεν έχει φύλο;

Χρονικά τοποθετημένο στα τέλη της δεκαετίας του 1980, το φιλόδοξο εγχείρημα της Schiebinger συνοψίζονταν στην καταγραφή της ιστορίας των γυναικών στην επιστήμη στη διάρκεια δύο αιώνων, ένα ανεξερευνήτο τότε ζήτημα στο πεδίο της ιστορίας της επιστήμης. Η ανάλυσή της, έντονα καθορισμένη από την ιστοριογραφία της επιστήμης της εποχής αλλά και τις θεωρητικές προσεγγίσεις της έννοιας του φύλου, κινήθηκε σε δύο αλληλοδιαπλεκόμενα επίπεδα. Από τη μια στόχος της υπήρξε η αποκάλυψη της αποσιωπημένης συμβολής των γυναικών στην επιστήμη και από την άλλη η λεπτομερής εξέταση των τρόπων που η νεότερη επιστήμη χρησιμοποίησε το σώμα και το νου των γυναικών ως αντικείμενα της έρευνάς της. Το ερώτημα που διαπερνά το βιβλίο είναι πως εντέλει η μετα-Νευτώνια δυτική επιστήμη συγκροτήθηκε ως μια ισχυρά έμφυλη πρακτική.

Πραγματικά, όπως αναδεικνύει η ανάλυση της Schiebinger, παρόλο που οι γυναίκες ήταν κατά μεγάλο μέρος απύσες από τους θεσμούς και τους χώρους άσκησης της νεότερης επιστήμης, δεν συνέβη το ίδιο και με το φύλο. Εδώ ο όρος φύλο δεν ταυτίζεται πάντα με τις γυναίκες αλλά συχνά αναφέρεται στην ανισότητα μεταξύ ανδρών και γυναικών έτσι όπως αυτή δομείται από τον επιστημονικό λόγο του 17^{ου} και 18^{ου} αιώνα. Η μελέτη της Schiebinger συνδέει επιστημονικά και ιατρικά φαινόμενα με θεσμούς, πάτρונες, κοινωνικές δομές, και την οργάνωση οικογενειών

και συντεχνιών, αναδεικνύοντας τους μηχανισμούς εκείνους που παρήγαγαν τη νεότερη επιστήμη ως μια έμφυλη διαδικασία. Μέσα από την παράθεση ενδεικτικών βιογραφιών γυναικών επιστημόνων και την ανάλυση εκπαιδευτικών και επιστημονικών θεσμών όσο και μέσα από την μελέτη πολιτισμικών ορισμών της θηλυκής φύσης και εννοιών του φύλου, η Schiebinger ακροβατεί ανάμεσα σε δυο εννοιολογικές κατηγορίες και δυο διαφορετικές ιστοριογραφικές προσεγγίσεις. Πρόκειται από τη μια για την έννοια της γυναίκας ως κεντρικής, οικουμενικής κατηγορίας στην ιστορική ανάλυση της επιστήμης και την προσέγγιση που ονομάστηκε οι «γυναίκες και/στην επιστήμη» η οποία άλλοτε αντιπαρατέθηκε και άλλοτε συμπορεύτηκε με μια δεύτερη προσέγγιση γνωστή ως «φύλο και επιστήμη». Η δεύτερη με τη σειρά της πριμοδοτεί το κοινωνικά κατασκευασμένο φύλο ως κατηγορία ανάλυσης. Η συχνή αμφισημία του όρου φύλου στο έργο της Schiebinger εκφράζει την αμήχανη στάση των φεμινιστριών ιστορικών της εποχής απέναντι στην εννοιολόγηση των όρων τους. Παράλληλα, αναδεικνύει τον πρωτοποριακό χαρακτήρα του βιβλίου της Schiebinger σ' ότι αφορά την εφαρμογή των καινούργιων φεμινιστικών επιστημολογικών θεωριών στο πεδίο της ιστορίας της επιστήμης.

Το βιβλίο είναι οργανωμένο σε δύο μέρη, ακολουθώντας αντίστοιχα τα δυο επίπεδα ανάλυσης και αφήγησης. Στο πρώτο μισό η Schiebinger εστιάζει τόσο σε μηχανισμούς αποκλεισμού όσο και συνυπολογισμού των γυναικών στην παραγωγή της επιστημονικής γνώσης. Το γεγονός ότι οι γυναίκες αποκλείονται από τις σημαντικές ευρωπαϊκές ακαδημίες του 17ου αιώνα είναι τόσο συχνά επαναλαμβανόμενο που παύει να θεωρείται τυχαίο. Ωστόσο, και εκεί έγκειται η σημασία της συνεισφοράς της Schiebinger, ο αποκλεισμός αυτός δε σήμαινε ότι οι γυναίκες δεν παρήγαγαν επιστημονικό έργο. Τα παρισινά *Salons* και τα εργαστήρια των τεχνητών αναδεικνύονται ως σημαντικοί και, εναλλακτικοί από αυτούς των ακαδημιών, επιστημονικοί θεσμοί και ως χώροι άσκησης της επιστήμης από γυναίκες. Όπως η Schiebinger εξηγεί πειστικά, ο λόγος της παρουσίας των γυναικών στα παρισινά *Salons* είτε ως πάτρωνες είτε ως απλές ακροάτριες σχετίζεται με την κοινωνική τους θέση και την εξουσία που τους παρείχε αυτή η θέση ενώ ο αποκλεισμός τους στο τέλος του 18ου αιώνα αποδίδεται στην συνολική παρακμή του συστήματος της αυλής και των *Salons* ως ισχυρούς επιστημονικούς θεσμούς.

Η περίπτωση που αποσπά τη μεγαλύτερη προσοχή είναι αυτή του σημαντικού αριθμού των γυναικών που κατά το 17ο αιώνα επιδίδονται στην παρατήρηση του

ουράνιου θόλου και ασκούν την επιστήμη της αστρονομίας στην Γερμανία. Η ερμηνεία του φαινομένου συνδέεται με τη δομή της σύγχρονης αστρονομίας όπως αυτή συγκροτήθηκε στις αρχές του αιώνα. Το σύνολο των γυναικών που αναφέρει η Schiebinger δουλεύουν σε οικογενειακά αστεροσκοπεία και κερδίζουν πρόσβαση στα απαραίτητα επιστημονικά όργανα, υπηρετώντας ως βοηθοί τους συζύγους, αδερφούς είτε γιους τους. Κατά το 18ο αιώνα η επαγγελματικοποίηση της αστρονομίας, η στροφή από τα ιδιωτικά αστεροσκοπεία σ' αυτά που διαχειρίζονταν οι ακαδημίες, και το σπάσιμο της οικογενειακής παράδοσης στην αστρονομική παρατήρηση θέτει τις γυναίκες εκτός της επιστημονικής πρακτικής. Το ίδιο μοτίβο παρατηρείται και στην περίπτωση των μαιών οι οποίες αποκλείονται από την εξάσκηση του λειτουργήματός τους όταν η διαδικασία της γέννησης γίνεται επάγγελμα στα χέρια των γιατρών του 18ου αιώνα.

Έχει σημασία να τονιστεί ότι κατά τη Schiebinger η επαγγελματικοποίηση που επιφέρει η επιστημονική επανάσταση είναι αυτή που εντέλει ωθεί τις γυναίκες επιστημόνισσες σε μια διπλή, αδιέξοδη δέσμευση. Από τη μία είναι αδύνατο να διεκδικήσουν μια θέση στους νέους επιστημονικούς θεσμούς επειδή τους λείπει η εκπαίδευση και από την άλλη, ακριβώς επειδή είναι γυναίκες, αποκλείονται από τα εκπαιδευτικά κέντρα της εποχής τους και άρα παραμένουν αδαής των καινούργιων επιστημονικών εξελίξεων. Όπως διαπιστώνει η συγγραφέας, ο αποκλεισμός των γυναικών από τις απαρχές της νεότερης επιστήμης ανέκυψε μέσα από συνειδητές πολιτικές επιλογές και ήταν αποτέλεσμα του συνολικού σταδιακού κοινωνικού αποκλεισμού των γυναικών κατά το 17ο και 18ο αιώνα.

Ωστόσο η εννοιολογική επεξεργασία του σημαντικότερου εργαλείου της Schiebinger, αυτό του φύλου, συντελείται στο δεύτερο μέρος του βιβλίου και αφορά τον ορισμό των έμφυλων διαφορών όπως αυτός συγκροτείται μέσα κυρίως από την επιστήμη της ανατομίας. Κεντρικό επιχείρημα αποτελεί το γεγονός ότι η ανατομία λειτούργησε ως βάση επιστημονικών ισχυρισμών και θεωριών για την κατωτερότητα των γυναικών. Στο κομμάτι αυτό η Schiebinger παραθέτει μια εντυπωσιακή περιγραφή της εμφάνισης του πρώτου γυναικείου σκελετού στα πλαίσια της επιστήμης της ανατομίας και τους τρόπους με τους οποίους η εμφάνιση αυτή συνδέεται με την συγκρότηση της έννοιας του φύλου. Όπως υποστήριξε σ' ένα προηγούμενο άρθρο της "Skeletons in the Closet" (1986) δεν ήταν τυχαίο ότι «οι

ανατόμοι εστίασαν το ενδιαφέρον τους σ' εκείνα τα μέρη του σώματος που έμελλε ν' αποκτήσουν πολιτική σημασία.»⁵

Κατά το 18^ο αιώνα αλλαγές στην επιστημονική πρακτική, οι οποίες ευνόησαν τη χρήση ποσοτικών μεθόδων, οδήγησαν στην «ακριβή» περιγραφή των διαφορών μεταξύ ανδρών και γυναικών και στην αναπαράσταση του γυναικείου και ανδρικού σώματος μέσα από την εικονογράφηση ή και την κατασκευή κέρινων ομοιωμάτων του ανθρώπινου σκελετού. Μέσα από συνεχείς συγκρίσεις, αναλογίες και αντιπαραθέσεις που αφορούσαν στην ανατομία των δυο φύλων, οι επιστήμονες καθόρισαν ταυτόχρονα τη φύση των έμφυλων διαφορών. Ήδη από τα μέσα του 18ου αιώνα ανατόμοι και γιατροί στην Γαλλία και Γερμανία ανέδειξαν την ανακάλυψη και την περιγραφή των έμφυλων διαφορών, όπως αυτές εμφανίζονται σε κάθε μέρος του ανθρώπινου σώματος—από τα κόκαλα και τους μυς ως τις φλέβες και τα νεύρα—σε μέγιστη ερευνητική δραστηριότητα. Απέδωσαν δε, στο ανδρικό και γυναικείο σώμα ένα διακριτό σκοπό-τέλος που για τους άνδρες ενείχε φυσική και διανοητική δύναμη ενώ στις γυναίκες επιφύλασσε τη μητρότητα. Ρίχνοντας μια ματιά στα σχέδια ανατόμων της εποχής διαπιστώνει κανείς ότι παρόλο που σκοπός τους ήταν να αναπαραστήσουν το ανθρώπινο σώμα με απόλυτη ακρίβεια, ενείχαν ισχυρές πολιτισμικές αξίες οι οποίες αναπαρήγαγαν την ιδεώδη θηλυκότητα και ανδρικότητα.⁶ Οι αναπαραστάσεις του τυπικού ανδρικού και γυναικείου σκελετού που εμφανίζονται το 18^ο αιώνα, παράδοξα «τέλειες» και «ακριβείς» ταυτόχρονα, εξυπηρετούσαν την σταθεροποίηση και φυσικοποίηση των έμφυλων διαφορών αλλά εδραίωναν παράλληλα και μια ισχυρή έννοια αιτιότητας: οι φυσικές διαφορές παρήγαγαν ηθικές και εντέλει κοινωνικές διαφορές.

Αυτό που ανακύπτει από την ανάλυση της Schiebinger είναι ότι είτε μέσα από τον επιστημονικό λόγο που ανέπτυξαν οι ανατόμοι είτε αυτόν που συγκροτήθηκε από τα φιλοσοφικά ρεύματα του 17ου και 18ου αιώνα, κατασκευάστηκε μια τέτοια έννοια του φύλου που λειτούργησε ως αρχή αποκλεισμού των γυναικών από την επιστήμη.

⁵ Schiebinger, Londa. (1986) "Skeletons in the Closet: The First Illustration of the Female Skeleton in the Eighteenth-Century Anatomy" *Representations*, 14: 42-82. σ. 42. Στο πρόσφατο άρθρο του στο περιοδικό *Isis* ο Michael Stolberg, ιστορικός της ιατρικής, πρότεινε την ανασκευή του αρχικού επιχειρήματος της Schiebinger και προκάλεσε το άνοιγμα ενός διαλόγου ανάμεσα στους δύο συγγραφείς και το Thomas Laqueur. Michael Stolberg (2003) "A Woman Down to her Bones: The Anatomy of Sexual Difference in the Sixteenth and Early Seventeenth Centuries" *Isis*, 94: 274-299. Thomas Laqueur. 2003 "Sex in the Flesh" *Isis*, 94: 300-306; Schiebinger, Londa. 2003. "Skelettstreit", *Isis* 94: 307-313.

⁶ Για τη σπουδαιότητα των αναπαραστάσεων που εμφανίζονται στους διάφορους άτλαντες των ανατόμων και την έννοια της αντικειμενικότητας που εδραιώνουν το 17^ο αιώνα δες Daston, Lorraine and Galison, Peter. 1992. "The Image of Objectivity" *Representations* 40: 81-128.

Αναγνωρίζοντας την ιστορικότητα των εννοιών που χρησιμοποιεί, η Schiebinger διευκρινίζει ότι οι έννοιες της θηλυκότητας και ανδρικότητας μπορεί να σημαίνουν πολύ διαφορετικά πράγματα σε διαφορετικές χρονικές στιγμές και διαφορετικούς χώρους. Αυτές τις διαφοροποιήσεις είναι που αναζητά να ανακαλύψει με την ανάλυση των τρόπων που εικονογραφείται η επιστήμη στις απαρχές της.⁷ Στην αναζήτηση αυτή γίνεται φανερό ότι καθώς η αναπαράσταση της επιστήμης ως γυναίκας χάνεται στα τέλη του 18ου αιώνα από την εικονογράφηση επιστημονικών κειμένων, την ίδια διαδρομή ακολουθεί και η φυσική παρουσία των γυναικών στο επιστημονικό εργαστήριο και στους χώρους της επιστημονικής πρακτικής. Όπως υποστήριξε και η ιστορικός Gianna Pomata «Ίσως τίποτε δεν είναι πιο γοητευτικό από τον τρόπο με τον οποίο οι φυσιολογικές διαφορές των φύλων γίνονται αντιληπτές και ενσωματώνονται στα διάφορα συστήματα συμβόλων ενός πολιτισμού.»⁸ Μια παρόμοια γοητεία διατρέχει την προσέγγιση της Schiebinger η οποία υποδεικνύει τη στενή σχέση ανάμεσα στις αναπαραστάσεις και τη ρητορική των επιστημόνων με την έμφυλη επιστημονική πρακτική και την παραγωγή γνώσης.

Οι αναγνώσεις του βιβλίου της Schiebinger και οι κριτικές που δέχτηκε υπήρξαν ποικίλες και πολύ διαφορετικές μεταξύ τους. Η Ludmilla Jordanova, μια από της πιο γνωστές ιστορικούς του φύλο στην επιστήμη, θα ισχυριστεί για την Schiebinger ότι «είναι πολύ σπάνιο να βρει κανείς ιστορικούς της επιστήμης πρόθυμους να ρίξουν τα δίχτυα τους τόσο πλατιά, σ' ότι αφορά την χρονολογία και την ποικιλία των χωρών και ζητημάτων υπό εξέταση.»⁹ Αυτό που η Jordanova θεώρησε ως το προτέρημα του εγχειρήματος της Schiebinger, η ιστορικός Anita Guerrini θα το χαρακτηρίσει ως αποτυχία. Σε μια από τις πιο αρνητικές βιβλιοκριτικές η οποία δημοσιεύτηκε στο *Isis* (1991), το περιοδικό με τη μεγαλύτερη επιρροή στο χώρο της ιστορίας της επιστήμης, η Guerrini θα ισχυριστεί ότι η συγγραφέας πραγματεύτηκε τόσα πολλά και διαφορετικά μεταξύ τους ζητήματα που η ανάλυσή της κατέληξε να είναι επιφανειακή και πολλές φορές να στηρίζεται

⁷ Η Schiebinger δεν είναι η πρώτη που εστιάζει στην επιστημονική εικονογραφία αλλά κινείται στην παράδοση που ξεκινά η Merchant Carolyn. 1980. *The Death of Nature: Women, Ecology and the Scientific Revolution*. San Francisco όπως επίσης και η Jordanova, Ludmilla. 1985. "Gender, Generation and Science: William Hunter's Obstetrical Atlas" in W.F. Bynum and Roy Porter (eds) *William Hunter and the Eighteenth Century Medical World*. pp. 385-412. Cambridge.

⁸ Πομάτα, Τζιάνα. 1997. «Η Ιστορία των Γυναικών: Ένα ζήτημα Ορίων» στο Αβδελά, Έφη και Ψαρρά, Αγγελίκα. *Σιωπηρές Ιστορίες: Γυναίκες και Φύλο στην Ιστορική Αφήγηση*. Αλεξάνδρεια. σ. 160.

⁹ Jordanova, Ludmilla. *Times Higher Education Supplement*, αναφέρεται στο οπισθόφυλλο της αγγλικής έκδοσης του βιβλίου της Schiebinger.

περισσότερο σε δευτερογενείς και λιγότερο σε πρωτότυπες πηγές.¹⁰ Η διαφωνία της Guerrini ήταν πολύ πιο ριζική και αφορούσε συνολικά στην ιστοριογραφική προσέγγιση της Schiebinger. Εκεί όπου η δεύτερη βιάστηκε να αναγνωρίσει σημαντικές ρήξεις στις επιστημονικές παραδόσεις, η Guerrini επεσήμανε την ύπαρξη ισχυρών συνεχειών. «Η ιστορία των γυναικών στις απαρχές της νεότερης επιστήμης παραμένει να γραφτεί» όπως καταλήγει.

Η ιστορικός της επιστήμης Diana Long παρουσιάζοντας το βιβλίο στο περιοδικό *The American Historical Review* (1991), υπογράμμισε παρόμοια προβλήματα σε ηπιότερο τόνο, κατέληγε ωστόσο υποστηρίζοντας ότι «η τεκμηρίωση από τη Schiebinger των συμβολικών συμπεριφορών και ασταθών παραδόσεων στο φύλο και επιστήμη είναι αυτό που δίνει στο βιβλίο της ευφυΐα και πρωτοτυπία.»¹¹ Οι αντιρρήσεις της εποχής της έκδοσης του βιβλίου εστιάζονται στην έκταση του εγχειρήματος της Schiebinger και στο βάθος της ανάλυσης. Ωστόσο στη δεκαετία του 1990 η πολύ θετική κριτική της Jordanova που ήδη αναφέρθηκε παραπάνω, συνοδεύτηκε, από πολλαπλές αναφορές του βιβλίου σε ανασκοπήσεις τόσο του κλάδου της ιστορίας της επιστήμης όσο και αυτό των σπουδών του φύλου, και χαρακτηρίστηκε ως μια από τις θεμελιακές μελέτες στο χώρο.¹²

Σήμερα μέσα από μια πρώτη ανάγνωση η μελέτη της Schiebinger μοιάζει ίσως απλοϊκή και ξεπερασμένη. Σκοπός ενός μεγάλου μέρους του βιβλίου είναι να ανασύρει τις γυναίκες επιστημόνισσες από την ιστορική αφάνεια. Γυναίκες όπως η Margaret Cavendish, η Emilie du Châtelet, η Maria Winkelmann, και η Maria Sibylla Merian παίρνουν εν τέλει τη θέση τους στην ιστορία της επιστήμης. Ωστόσο η συγγραφέας, έχοντας πάντα υπόψη μας ότι γράφει στις αρχές της δεκαετίας του 1980,¹³ δεν συμπληρώνει απλά και μόνο τη λίστα των σημαντικών επιστημόνων αλλά παράλληλα προτείνει μια καινούργια, μεθοδολογικής σημασίας αντίληψη για την ιστορική έρευνα. «Η επιστήμη δεν είναι μια συσσωρευτική διαδικασία,» θα ισχυριστεί η Schiebinger. «Η ιστορία της επιστήμης αφορά τόσο στην απώλεια

¹⁰ Guerrini, Anita. Bookreview. *Isis*, 82 (1): 311-312.

¹¹ Long, Diana. 1991. Bookreview. *The American Historical Review*, 96(5): 1500-1501.

¹² Για παράδειγμα δες Mary Terall, 1995. "Gender and Early Modern Science Cluster-Introduction" *Configurations*, 3(2): 135-138. Δες επίσης Forum: Women and the Academy, *Eighteenth-Century Studies*, 32(3), 1999; Findeln, Paula. 2002. "Ideas in the Mind: Gender and Knowledge in the Seventeenth Century" Review Essay. *Hypatia* 17(1): 183-196.

¹³ Αν και το βιβλίο δημοσιεύτηκε το 1989 δεν πρέπει να ξεχνούμε ότι μεσολαβεί πάντα ένα σεβαστό χρονικό διάστημα από τη στιγμή της έρευνας, της κατάθεσης του συγγράμματος και της έκδοσής του.

παραδόσεων όσο και στη δημιουργία νέων.»¹⁴ Ο παραπάνω ισχυρισμός είναι ενδεικτικός του ιστοριογραφικού πλαισίου μέσα στο οποίο αναπτύσσεται η προβληματική της. Επηρεασμένη βαθιά από την ιστορικιστική στροφή του Τόμας Κούν, το έργο της Schiebinger ταλαντεύεται ανάμεσα στα όρια δύο ιστοριογραφικών παραδόσεων, αυτής που πριμοδοτεί τη σύνθεση της «μεγάλης εικόνας» (big picture) στην ιστορία της επιστήμης και αυτής που αναγνωρίζει τη σημασία της τοπικότητας και των διαφορετικών πολιτισμικών πλαισίων στην επιστημονική πρακτική.¹⁵ Έτσι μέσα από μια δεύτερη, πιο προσεκτική ανάγνωση γίνεται φανερό ότι το βιβλίο ανήκει σ' εκείνη την κατηγορία των μελετών που αμφισβητεί τα προνομιακά πεδία της ιστορίας της επιστήμης—επιτυχημένες ανακαλύψεις μεγάλων επιστημόνων και γραμμική εξιστόρηση της επιστημονικής προόδου—και στρέφει το ενδιαφέρον σε κοινωνικές σχέσεις και θεσμούς που νομιμοποιούν την επιστημονική γνώση ως τέτοια, ανοίγοντας το πεδίο για μια κοινωνιολογική προσέγγιση της ιστορίας της επιστήμης.

Χωρίς αμφιβολία *Ο Νους Δεν Έχει Φύλο;* ανέδειξε τα μεθοδολογικά προβλήματα εκείνης της ιστορίας που από τη μια προϋποθέτει την ύπαρξη βαθιών ρήξεων και ασυνεχειών στην εξέλιξη των επιστημών και από την άλλη οι αναλυτικές της κατηγορίες βασίζονται αποκλειστικά στις πρακτικές των ανδρών. Για παράδειγμα όπως πρόσφατα έδειξε η μελέτη της ιστορίας της φυσικής του 20^{ου} αιώνα από τον Peter Galison, η κουνιανή αντίληψη της κυριαρχίας της θεωρίας έναντι του πειράματος και η προϋπόθεση μιας περιοδολόγησης της επιστήμης με βάση τις μεγάλες αλλαγές στις επιστημονικές θεωρίες δεν αντανακλά την πολυπλοκότητα της επιστήμης και τις επιμέρους κουλτούρες στην κατασκευή εργαστηριακών οργάνων και του πειραματισμού ούτε αναδεικνύει τη δυναμική της πολιτικής των φύλων στη ζωή του εργαστηρίου.¹⁶

Από την άλλη πλευρά *Ο Νους Δεν Έχει Φύλο;* αποτελεί μια από τις πρώτες μελέτες που προσπάθησαν να γεφυρώσουν δυο διαφορετικές θεματικές, αυτής των «γυναικών και/στην επιστήμη» και του «φύλου και επιστήμης» μέσα από την

¹⁴ Schiebinger, Londa. *The Mind has no Sex: Women in the Origins of Modern Science* Harvard University Press. σ. 2

¹⁵ Δες Jordanova, Ludmilla. 1993. "Gender and the Historiography of Science" *British Journal for the History of Science*. 26:469-483.

¹⁶ Για μια πρόσφατη συζήτηση του ζητήματος της συνέχειας και ασυνέχειας στην επιστήμη δες Galison, Peter. 1997. *Image and Logic: A Material Culture of Microphysics*. The University of Chicago Press.

εξιστόρηση των επιστημονικών επιτευγμάτων των γυναικών και την ταυτόχρονη αναφορά στην ιστορικότητα της έμφυλης διαφοράς. Το βιβλίο αυτό υπήρξε πραγματικά μια θεμελιακή μελέτη όχι μόνο και ούτε κυρίως γιατί έφερε στο φως κάποιες ξεχασμένες γυναίκες που παρήγαγαν επιστημονικό έργο στη διάρκεια του 17ου και 18ου αιώνα, αλλά πολύ περισσότερο γιατί έθεσε μια καινούργια προβληματική—αυτή της αλληλοσυσχέτισης του φύλου και επιστήμης σ’ ένα συγκεκριμένο ιστορικό πλαίσιο. Η συνεισφορά αυτή της Schiebinger αποτυπώθηκε πολύ καθαρά στο περιοδικό *Configurations* σ’ ένα αφιέρωμα στο *Gender and Early-Modern Science* που δημοσιεύτηκε το 1995.¹⁷ Όπως ισχυρίστηκε η Mary Terrall, επιμελήτρια της συλλογής των άρθρων, «τώρα που ένα συγκεκριμένο ποσοστό θεμελιώδους δουλειάς έχει ήδη γίνει, νομίζω ότι μπορούμε να ρίξουμε τα δίχτυα μας πλατύτερα, αναζητώντας απόδειξη του τρόπου με τον οποίο οι έμφυλες κατηγορίες δουλεύουν ώστε να καθορίσουν επιστημονικές πρακτικές όπως επίσης και ιδέες.» Ανάμεσα στις θεμελιακές μελέτες η Terrall συμπεριέλαβε και το *Ο Νους Δεν Έχει Φύλο;*.¹⁸

Από την εποχή του *Ο Νους Δεν Έχει Φύλο;* ως σήμερα η συζήτηση για το φύλο στην επιστήμη και τεχνολογία έχει μετασχηματιστεί πολλαπλά. Το πέρασμα από τις γυναίκες στο φύλο προκάλεσε μια σειρά αναλύσεων της επιστήμης μέσα από την οπτική μιας έννοιας—gender—που δεν είχε πάντα το ίδιο σημααινόμενο. Ετούτη την πορεία διαγράφω σ’ ότι ακολουθεί.

Από το βιολογικό φύλο στο φύλο των μεταδομιστριών

Α. Γυναίκες και/στην επιστήμη

Συγκεκριμένες πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες στις αρχές της δεκαετίας του 1970 παρακίνησαν φεμινίστριες σε πολλά από τα πανεπιστήμια των Ηνωμένων Πολιτειών να διεκδικήσουν ενεργό ρόλο στην ακαδημαϊκή κοινότητα καθώς και ίσα δικαιώματα μ’ αυτά των ανδρών συναδέλφων τους στην ακαδημαϊκή ιεραρχία. Οι πολιτικές διεκδικήσεις συνοδεύτηκαν από μια αναζήτηση, σε ιστορικές και κοινωνικές μελέτες, του ρόλου των γυναικών στην επιστήμη και την ανάδειξη εκείνων των μηχανισμών που ιστορικά οδήγησαν στον αποκλεισμό τους από την

¹⁷ Gender and Early Modern Science, *Configurations* 3(2). 1995.

¹⁸ Mary Terrall. 1995. “Gender and Early Modern Science Cluster: Introduction” *Configurations* 3(2): 135-138.

ανώτατη εκπαίδευση. Τέτοιου είδους προσεγγίσεις λειτούργησαν ως πολιτικό εργαλείο στα χέρια των φεμινιστριών στην πανεπιστημιακή κοινότητα, προσφέροντας τη δυνατότητα ενός κριτικού λόγου πάνω στην άσκηση της επιστήμης. Παράλληλα, συνεισέφεραν στην ανάπτυξη του κλάδου των γυναικείων σπουδών και νομιμοποίησαν την έρευνα σε θέματα που αφορούσαν τις γυναίκες.

Κυρίαρχος σκοπός αυτών των προσεγγίσεων ήταν να γίνει ιστορικά ορατή η παρουσία των γυναικών στην επιστήμη. Για το σκοπό αυτό ανασύρθηκαν από τη ιστορική λήθη επιστημότισσες που παραμερίστηκαν, των οποίων η δουλειά αποσιωποήθηκε και οικειοποιήθηκε από άνδρες αλλά και γυναίκες δραστήριες οι οποίες παρά τις αντίξοες συνθήκες που αντιμετώπισαν, κατάφεραν ν' αναδειχθούν και να προσφέρουν επιστημονικό έργο άλλοτε σημαντικό και άλλοτε όχι. Πρόκειται για την εποχή της δημοσίευσης βιογραφικών μονογραφιών και μιας σειράς βιογραφικών λεξικών με παραδειγματικές περιπτώσεις γυναικών επιστημόνων, ενώ παράλληλα η έρευνα στράφηκε σε αυτοβιογραφικές σημειώσεις γυναικών και αρχειακό υλικό που αναδείκνυε την ύπαρξή τους στον επιστημονικό χώρο. Στα πλαίσια αυτά οι επιμέρους ιστοριογραφικές θεματικές είναι τρεις και εστιάζουν α) στη βιογραφία μεμονωμένων, εξαιρετικών περιπτώσεων πετυχημένων γυναικών στην επιστήμη, β) στη δομή των επιστημονικών θεσμών όπως ακαδημίες και πανεπιστήμια και τη δυνατότητα πρόσβασης των γυναικών σ' αυτά και γ) στα δίκτυα επιστημονισσών, τις ερευνητικές σχολές και γενικότερα τις δυνατότητες των γυναικών να αποκτήσουν πρόσβαση στην επιστήμη μέσω των ανδρών επιστημόνων που βρίσκονται στο ρόλο του μέντορα, του συζύγου ή γιού τους.¹⁹

Μελετώντας τις εξαιρέσεις οι ιστορικοί αναγκάστηκαν να αναρωτηθούν πως καθορίζονται τα επιστημονικά πεδία και τι θεωρείται επιστήμη, από ποιους και πως καθορίζεται το δικαίωμα πρόσβασης σ' αυτή, τι είδους αμυντικούς μηχανισμούς ανέπτυξαν ιστορικά οι γυναίκες για την αντιμετώπιση των αποκλεισμών τους και πως νομιμοποίησαν την ύπαρξή τους σε εργαστήρια και πανεπιστημιακά αμφιθέατρα. Οι περισσότερες μελέτες της εποχής ήταν περιγραφικές και πληροφοριακές. Προέκυψαν πλήθος αναφορών σε ονόματα γυναικών που ασχολήθηκαν με την επιστήμη, γυναικών που πέτυχαν ή απέτυχαν να εισχωρήσουν στον πανεπιστημιακό χώρο, γυναικών που έλλειπαν από τον αντίστοιχο κατάλογο των ανδρών επιστημόνων.

¹⁹ Για συγκεκριμένες βιβλιογραφικές αναφορές δες Kohlstedt, Gregory Sally. 1995. "Women in the History of Science: an Ambiguous Place" *Osiris* 10: 39-58; Rentetzi, Maria. 2003. *Gender, Politics and Radioactivity Research in Vienna 1910-1938*. PhD Thesis. Virginia Tech.

Είναι φανερό ότι στη συγκρότηση μιας διαφορετικής ιστορίας της επιστήμης που δεν θα είναι η ιστορία των ανδρών στην επιστήμη αλλά θα παίρνει υπόψη της την παρουσία και τη συνεισφορά των γυναικών κεντρική υπήρξε πάντα η έννοια «γυναίκα.»

Ωστόσο οι προσεγγίσεις αυτές ταλαντεύτηκαν ανάμεσα στην εικόνα της γυναίκας ως παράδειγμα και αυτής ως θύμα της ανδροκεντρικής κοινωνίας και περιορίστηκαν σε μια «προσθετική» ιστορία η οποία δεν φάνηκε να αλλάζει τη συνολική οπτική και τις μεθόδους του κλάδου. Στόχος τους ήταν περισσότερο η συμπλήρωση της παραδοσιακής εικόνας για την ιστορία της επιστήμης παρά η ανατροπή της. Από την άλλη, η αντιμετώπιση της ιστορίας των γυναικών στην επιστήμη ως ιδιαίτερου πεδίου μελέτης ισχυροποίησε την περιθωριακότητα του αντικειμένου και την αναπαρήγαγε. Κοινός τόπος αποτέλεσε η αποδοχή ότι η ιστορία των γυναικών στην επιστήμη είναι ζήτημα των γυναικών ιστορικών του κλάδου.

B. Το φύλο ως κατασκευή

Στη δεκαετία του 1980 η φεμινιστική θεωρία προέκυψε ως μια συλλογική προσπάθεια γυναικών ακαδημαϊκών από το χώρο της ανθρωπολογίας, κοινωνιολογίας, ιστορίας, λογοτεχνίας, και ψυχανάλυσης να κριτικάρουν τους κλάδους σπουδών τους και να συνεισφέρουν στην αφύπνιση των γυναικών. Η έννοια του φύλου (gender) λειτούργησε ως εργαλείο για την αποσαφήνιση των κοινωνικών και πολιτικών εννοιών που αποδίδονταν στη θηλυκότητα και αρρενωπότητα και που εν τέλει ανακατασκεύαζαν κοινωνικά τις έμφυλες διαφορές. «Η λειτουργία αυτού του επαναορισμού» διευκρινίζει η Keller, «ήταν να κατευθύνει την προσοχή μακριά από το νόημα της έμφυλης διαφοράς και προς την ερώτηση του πως αναπτύσσονται τέτοιου είδους νοήματα.»²⁰ Αντικείμενο ψυχαναλυτικών, κοινωνιολογικών, ή γλωσσικών θεωριών το φύλο αναλύεται όχι ως δεδομένο της φύσης αλλά ως κατασκευή. Σ' ότι αφορά στην ιστορία των επιστημών απέκτησε έτσι μια καινούργια αναλυτική κατηγορία η οποία επέτρεψε τη μελέτη όχι πια του αποκλεισμού των γυναικών από τους θεσμούς παραγωγής της επιστημονικής γνώσης αλλά των

²⁰ Keller, Evelyn Fox. 1995. "Gender and Science: Origin, History and Politics" *Osiris* 10: 26-38, σ. 29.

μηχανισμών εκείνων και των κοινωνικών σχέσεων που έκαναν δυνατή την έμφυλη διάκριση στην επιστήμη. Η θεματική αυτή γίνεται γνωστή ως «φύλο και επιστήμη.»²¹

Ο πρώτος συσχετισμός των δυο όρων εμφανίζεται το 1978 σ' ένα περιοδικό ψυχανάλυσης το *Psychanalysis and Contemporary Thought*. Στο άρθρο της «Gender and Science» η φυσικός Evelyn Fox Keller θα επιχειρήσει να συνδέσει την έννοια της ανδρικότητας μ' αυτή της αντικειμενικότητας, υποστηρίζοντας ότι η εξέλιξη της σύγχρονης επιστήμης και ο αποκλεισμός των γυναικών από αυτή στηρίχθηκε στην ταύτιση των δυο εννοιών. Το 1985 στο βιβλίο της *Reflections on Gender and Science* η Keller αναπτύσσει πιο διεξοδικά το επιχείρημά της για την ενδογενή ανδροκρατικότητα της επιστήμης, ένα επιχείρημα που, όπως αποδέχεται η ίδια, είναι «ψυχαναλυτικό.»²² Επηρεασμένη από τη Nancy Chodorow και την ψυχαναλυτική θεωρία γνωστή ως «σχέσεις αντικειμένου» (object relations theory) η Keller ανάγει το φύλο σε ψυχοκοινωνική κατασκευή.²³ Χρησιμοποιώντας εργαλεία φροϋδικής ανάλυσης συσχετίζει τη διαδικασία διαμόρφωσης της γυναικείας και ανδρικής ψυχικής δομής—διαδικασία σαφώς διαφορετική και ασύμμετρη για τα δυο φύλα—με την ικανότητα αντίληψης της πραγματικότητας ως αντικειμενικής. Τα δυο φύλα αποκτούν συνείδηση της ταυτότητάς τους μέσα από μια ποιοτικά διαφορετική διαδικασία στη διάρκεια της νηπιακής ηλικίας. Για μεν τα αγόρια η διαδικασία αυτή στηρίζεται στην ταύτιση με τον πατέρα και την άρνηση του «γυναικείου» για δε τα κορίτσια η ταύτιση με τη μητέρα συνεχίζεται και μετά τη λύση του οιδιπόδειου. Σε αντίθεση με την διαδικασία διαμόρφωσης της γυναικείας ταυτότητας, η ταύτιση του αγοριού με τον πατέρα απαιτεί αφαιρετικές νοητικές λειτουργίες και ένα σαφές «εγώ», γεγονός που όπως υποστηρίζει η Keller έχει σαν συνέπεια την συσχέτιση της αντικειμενικότητας, μιας κατεξοχήν αφαιρετικής διαδικασίας, με την ανδρικότητα.

Συγχρόνως και σ' ότι αφορά τον αγγλοσαξονικό χώρο, μια δεύτερη προσέγγιση του φύλου γίνεται μέσα από το ρόλο που διαδραματίζει η γλώσσα στην κατασκευή του. Προνομιακό πεδίο έρευνας αποτελούν οι μεταφορές και αναπαραστάσεις οι οποίες μοιάζει να παίζουν ουσιαστικό ρόλο στην επιστήμη ακριβώς διότι εγκαθιδρύουν γέφυρες ανάμεσα στην επιστημονική γλώσσα και τον

²¹ Για μια περιγραφή αυτής της θεματικής στα μέσα της δεκαετίας του 1990 δεξ Keller, Evelyn Fox. 1995. «Gender and Science: Origin, History and Politics» *Osiris* 10: 26-38.

²² Keller, Evelyn Fox. 1985. *Reflections on Gender and Science*, Yale University Press, p. 72.

²³ Για την Chodorow δεξ Μπακαλάκη, Αλεξάνδρα. 1994. *Ανθρωπολογία, Γυναίκες και Φύλο*. Εκδ. Αλεξάνδρεια και Σαντούκα, Δέσποινα. 1987. «Μια Φεμινιστική Ερμηνεία του Γυναικείου Οιδιπόδειου Συμπλέγματος» *Δίνη*, 2:101-103.

κόσμο. Το 1980 η Jordanova δημοσιεύει το βιβλίο της *Sexual Visions* στο οποίο εξετάζει τις φυσικές επιστήμες και την ιατρική του 18ο αι. στην Αγγλία και Γαλλία.²⁴ Όπως ισχυρίζεται στις επιστήμες αυτές κεντρικό ρόλο παίζει η μεταφορά της φύσης ως γυναίκας η οποία απαιτείται να αποκαλυφθεί στα μάτια των επιστημόνων μέσω των επίμονων ερωτήσεών τους όπως συχνά αποκαλύπτεται το καλυμμένο με πέπλο πρόσωπο ή σώμα της γυναίκας. Η μεταφορά αυτή γίνεται ορατή όχι μόνο στη γραφή των επιστημονικών κειμένων αλλά και την εικονογράφησή τους, λειτουργεί δε ως συνδετικός κρίκος ανάμεσα στον ιατρικό λόγο της περιόδου και τη νομιμοποίηση και αποδοχή του από τον κόσμο. Οι έμφυλες μεταφορές λειτουργούν επομένως σ' ένα διττό επίπεδο. Από τη μια εισάγουν κοινωνικές προσδοκίες στις αναπαραστάσεις της φύσης και από την άλλη μέσω αυτής της εισαγωγής φυσικοποιούν πολιτισμικά πιστεύω και πρακτικές. Όπως θα ισχυριστεί αργότερα η Keller «το να βρούμε τα ίχνη των έμφυλων μεταφορών σ' αυτή τη βιβλιογραφία [επιστημονική] μας παρείχε μια ιδανική περιοχή στην οποία με μια πιο εκτεταμένη ανάλυση μπορούμε να εκτιμήσουμε και ίσως να ξεδιαλύνουμε τις περίπλοκες γραμμές επιρροής και αλληλεπίδρασης ανάμεσα στις πολιτισμικές νόρμες, τις μεταφορές και την τεχνολογική ανάπτυξη.»²⁵

Η τρίτη προσέγγιση στα πλαίσια της προβληματικής του «φύλου και επιστήμης» ανάγει το φύλο σε κοινωνική κατασκευή και σε μια θεμελιακή κατηγορία για την οργάνωση των κοινωνικών σχέσεων και τη δομή της ταυτότητας. Προσανατολισμένο σ' αυτή την κατεύθυνση το βιβλίο της Sandra Harding *The Science Question in Feminism* που εκδίδεται το 1986 θα σηματοδοτήσει τόσο την φεμινιστική θεωρία όσο και την φιλοσοφία της επιστήμης. Κεντρικός άξονας της μελέτης της Harding αποτελεί η μετάθεση του προβληματισμού για τη θέση των γυναικών στην επιστήμη στην ίδια τη δομή και τη λειτουργία της επιστήμης, θίγοντας ταυτόχρονα δυο παραδοσιακά και καίρια σημεία της δυτικής σκέψης. Πρόκειται από τη μια για την έννοια του «φυσικού» (natural) και από την άλλη γι' αυτήν της προοδευτικότητας του επιστημονικού ορθολογισμού. Το είδος της κριτικής στα δυο αυτά ζητήματα καλύπτει ένα ευρύ φάσμα από μεταρρυθμιστικές ως επαναστατικές θέσεις περνώντας από το αίτημα της ισοτιμίας των γυναικών στο χώρο της επιστήμης στο αίτημα της ανατροπής των σύγχρονων και δεδομένων εικόνων μας για την

²⁴ Jordanova, Ludmilla. 1989. *Sexual Visions; Images of Gender and Science in Medicine between the Eighteen and Twentieth Centuries*. Madison: University of Wisconsin Press

²⁵ Keller, 1995, "Gender and Science" ο.π.

επιστήμη, την κοινωνία και την αλληλοσυσχέτισή τους, στο αίτημα της αλλαγής των θεμελιακών χαρακτηριστικών τόσο της επιστήμης όσο και της κοινωνίας που την παράγει. Σηματοδοτείται έτσι ουσιαστικά το πέρασμα από την *γυναικεία ερώτηση στην επιστήμη* στο *ζήτημα της επιστήμης στο φεμινισμό*, στο κατά πόσο δηλαδή είναι δυνατό να χρησιμοποιήσουμε τις επιστήμες όταν αυτές είναι τόσο έντονα καθορισμένες από ανδροκεντρικά και αστικά πρότυπα.

Η επιστημολογική πρόταση της Harding συνοψίζεται στη θεωρία που θα γίνει γνωστή ως «φεμινιστική επιστημολογική θέση» (feminist epistemological standpoint theory). Όπως υποστηρίζει η Harding η κοινωνική εμπειρία των γυναικών είναι τέτοια που τους παρέχει τη δυνατότητα μιας συνολικότερης και μη διαστρεβλωμένης γνώσης του κόσμου σε αντίθεση με τη μερική και προκατειλημμένη γνώση των ανδρών. Η διαφορετική αυτή προοπτική των γυναικών μέσα από τη συμμετοχή τους στο φεμινισμό μπορεί να σχηματιστεί σε μια συγκεκριμένη θέση-οπτική επί του κόσμου. Πρόκειται περισσότερο για μια πολιτική και κοινωνική δέσμευση παρά για μια αυστηρά διανοητική άποψη, για ένα τρόπο προσέγγισης της φύσης και της κοινωνικής ζωής ηθικά και επιστημονικά προτιμότερης από την σύγχρονη ανδροκεντρική επιστήμη. «Αυτό το οποίο πράττουμε» θα ισχυριστεί η Harding, «σχηματοποιεί και εξαναγκάζει αυτό το οποίο μπορούμε να γνωρίσουμε.»²⁶ Η φράση αυτή μπορεί να ερμηνευτεί διπλά. Καταρχήν οι γυναίκες έχοντας μια κοινή εμπειρία και πρακτική όπως αυτή της αναπαραγωγής και της ανατροφής των παιδιών είναι σε θέση να σχηματοποιούν σ' αυτή τη βάση τη γνώση τους για τον κόσμο. Από την άλλη κατέχοντας ήδη αυτή τη γνώση, μέσα από την πρακτική και τη δραστηριότητά τους στο γυναικείο κίνημα είναι σε θέση να μετασχηματίζουν αυτή τη γνώση σε επιστημολογικό εργαλείο.

Οι παραπάνω τρεις κυρίαρχες αναλύσεις της έννοιας του φύλου θα σηματοδοτήσουν τις μελέτες της αλληλοσυσχέτισης φύλου και επιστήμης της δεκαετίας του 1980 και αρχών του 1990.²⁷ Στο σημείο αυτό είναι σημαντικό να διαχωρίσει κανείς τις έρευνες που αναφέρονται στις γυναίκες επιστημότισσες που ξεχάστηκαν από την ιστορία από εκείνες που εστιάζονται στο ρόλο του φύλου στην επιστήμη. Πρόκειται για δυο ερευνητικά προγράμματα με διαφορές που ανάμεσα στις

²⁶ Harding, Sandra. 1987, *Feminism and Methodology*. Indiana: Indiana University Press σελ. 185.

²⁷ Για ένα πλήρη κατάλογο των δημοσιευμένων μελετών στο χώρο αυτό δες Keller, Evelyn Fox. 1995. "Gender and Science" ο.π.

άλλες είναι και πολιτικές.²⁸ Η είσοδος περισσότερων γυναικών στον ακαδημαϊκό χώρο, ένα αίτημα που υποστηρίχθηκε με βάση ιστορικές μελέτες της πρώτης θεματικής, δεν θα μπορούσε να λύσει το πρόβλημα της ανδροκρατικής επιστήμης και της ενσωμάτωσης έμφυλων αξιών στην επιστημονική γνώση. Παρά τις διαφορές τους στη δεκαετία του 1980 μελέτες στα πλαίσια της δεύτερης θεματικής επωφελήθηκαν από και συνδέθηκαν με την πλούσια παραγωγή της πρώτης, σκοπεύοντας στην αλλαγή όχι μόνο των διακρίσεων της ακαδημαϊκής κοινότητας κατά των γυναικών αλλά και στην κριτική των επιστημονικών αξιών.

Γ. Το φύλο ως κατηγορία στην ιστορική ανάλυση

Το 1993 στο περιοδικό *British Journal of the History of Science* η Ludmilla Jordanova δημοσιεύει το «Gender and the Historiography of Science», ένα άρθρο το οποίο ουσιαστικά εισήγαγε με θεωρητικούς όρους στο χώρο της ιστορίας της επιστήμης το σύγχρονο προβληματισμό γύρω από τη χρήση του κοινωνικού φύλου ως κατηγορίας στην ιστορική ανάλυση. Καθηγήτρια τότε στο πανεπιστήμιο του York στο τμήμα Ιστορίας με ειδίκευση στην κοινωνική ιστορία της επιστήμης και ιατρικής για την περίοδο του 18ου και 19ου αι. στην Αγγλία, η Jordanova στρέφεται γύρω από δυο θεμελιώδη ερωτήματα: *ποιος ο ρόλος του κοινωνικού φύλου στην ιστορία της επιστήμης αφενός και αφετέρου μέσα από ποιες διαδικασίες και θεωρητικά σχήματα δομήθηκε και νομιμοποιήθηκε η φυλετική διαφορά στο χώρο της επιστήμης.*

Την έννοια που η Jordanova δίνει στον όρο κοινωνικό φύλο τη δανείζεται από την αμερικανίδα ιστορικό Joan Scott. Ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του '80 η Scott με το άρθρο της «Gender: A Useful Category of Historical Analysis»²⁹ θέτει νέες θεωρητικές βάσεις για την επεξεργασία του όρου κοινωνικό φύλο. Αναγνωρίζει καταρχήν την ιστορικότητά του περιγράφοντας τη μετακίνηση από τη γραμματική έννοια του όρου στη χρήση του ως τρόπου αναφοράς και περιγραφής της κοινωνικής οργάνωσης των σχέσεων ανάμεσα στα φύλα. Ο διαχωρισμός αυτός δε στηρίζεται στη βιολογική διαφορά των φύλων ή δεν στηρίζεται μόνο σ' αυτήν αλλά πρόκειται για μια θεμελιώδη κοινωνική διεργασία. Επομένως η χρήση του όρου κοινωνικό φύλο

²⁸ Jordanova, Ludmilla. 1993. "Gender and the Historiography of Science" *British Journal for the History of Science*, 26: 469-83, σ. 474.

²⁹ Scott, Joan. 1986. "Gender: A Useful Category of Historical Analysis" *American Historical Review* 91: 1053-1075.

υποδηλώνει για τη Scott την απόρριψη αυτού ακριβώς του βιολογικού ντετερμινισμού που ενυπάρχει στους όρους «φύλο» και «έμφυλη διαφορά».

Ο ορισμός των φύλων κατά τη Scott δεν είναι μια διαδικασία αμετάβλητη στο χρόνο αλλά αντίθετα οι κατηγορίες «άνδρας» και «γυναίκα» είναι ταυτόχρονα κενές και υπερπλήρεις νοήματος, καθώς στερούνται ενός έσχατου νοήματος αφού αυτό καθορίζεται κάθε φορά εντός ενός ιστορικού πλαισίου και ακόμη και όταν μοιάζουν πλήρεις εξακολουθούν να περιέχουν εναλλακτικούς και αποσιωποημένους ορισμούς. Κάνοντας μια εκλεκτική και ιδιότυπη χρήση των απόψεων των γάλλων μεταδομιστών η Scott αναδεικνύει την ανάγκη άρνησης του αμετάβλητου στον καθορισμό των φύλων και της ιεραρχικής τους δομής αλλά και την αποδόμηση των όρων της έμφυλης διαφοράς. Ως κατηγορία ιστορικής ανάλυσης η Scott ορίζει το κοινωνικό φύλο μέσα από δυο αλληλένδετες εκδοχές που εμπεριέχει: από τη μία «το κοινωνικό φύλο αποτελεί συγκροτητικό στοιχείο των κοινωνικών σχέσεων που στηρίζονται σε αντιληπτικές διαφορές ανάμεσα στα φύλα» και από την άλλη «το κοινωνικό φύλο είναι πρωταρχικός τρόπος για τη σήμανση σχέσεων εξουσίας»³⁰.

Ο ορισμός αυτός πυροδοτεί τις θεωρητικές αναζητήσεις της Jordanova στο χώρο της ιστορίας της επιστήμης. Στη δική της ανάλυση το κοινωνικό φύλο δεν ταυτίζεται με το βιολογικό, δε μιλά για ξεχωριστές οντότητες και σίγουρα δεν είναι ένας άλλος τρόπος για να μιλήσει κανείς για τις γυναίκες. Αντίθετα, εκφράζει κοινωνικές διαφορές, είναι ένας τρόπος σχηματοποίησης της εμπειρίας και αναπαράστασης ιδεών, είναι ένα σύνολο ιδιοτήτων που σχετίζονται με τις δύο όψεις της ανθρώπινης φύσης. Απηχεί και αναπαριστά το περίπλοκο φαινόμενο της πολλαπλότητας των σχέσεων αρσενικού-θηλυκού, σχέσεων που υπόκεινται σε αλλαγές στη διάρκεια της ιστορικής πορείας. Ουσιαστικά ενέχει τέσσερις εννοιολογικές συνιστώσες: είναι ο όρος που οργανώνει την έμφυλη διαφορά σε δομές του παρελθόντος αλλά συγχρόνως αναφέρεται και στις τρέχουσες δομές, λειτουργεί ως όρος ανάλυσης πολιτισμικών δομών και τέλος αποτελεί μια σύγχρονη έννοια για την ερμηνεία των φαινομένων του παρελθόντος.

Για την Jordanova το κοινωνικό φύλο σχετίζεται διπλά με την επιστημονική γνώση καθώς αυτή εμπεριέχει έμφυλες προϋποθέσεις και ταυτόχρονα έχοντας εν δυνάμει το σκοπό να εξηγήσει τη φύση μεσολαβεί από τις έμφυλες σχέσεις. Για την κατανόηση αυτής της θέσης είναι απαραίτητη η εξέταση του ρόλου της μεταφοράς

³⁰ Scott, ο.π. σ. 1067.

και της αναπαράστασης στη συγκρότηση και τη νομιμοποίηση της έμφυλης διαφοράς στο χώρο της επιστήμης. Η μεταφορά ανάμεσα στη φύση και τη γυναίκα, η σύνδεση της θηλυκότητας με το συναίσθημα και όχι τη λογική καθώς και αυτή της ανδρικότητας με τη δύναμη και την εξουσία που ενέχουν μεταφορική έννοια, φαίνεται να έπαιξαν σημαντικό ρόλο στη συγκρότηση της σύγχρονης επιστήμης κατά την περίοδο της επιστημονικής επανάστασης. Παράλληλα, οι αναπαραστάσεις ιδεών και εικόνων μέσα από την προσωποποίηση και το συμβολισμό αποκαλύπτουν ότι τόσο η θηλυκότητα όσο και η ανδρικότητα μέσα από κοινωνικές και πολιτιστικές πρακτικές γίνονται αναπόσπαστο κομμάτι του τρόπου σκέψης και δράσης των ανθρώπων. Έτσι αναπαράσταση και μεταφορά δεν αποτελούν περιγραφικές συνιστώσες του κοινωνικού φύλου αλλά είναι μέρος της δομής του.

Η Jordanova μελετά το κοινωνικό φύλο ως ιστορικό φαινόμενο που μεταβάλλεται μέσα στο χρόνο και εξαρτάται από το πλαίσιο στο οποίο αναφέρεται. Είναι η ίδια έννοια του πλαισίου που συναντάμε στην Scott και αφορά το σύνολο των κοινωνικών, πολιτισμικών και ιστορικών συνθηκών που καθορίζουν και σχηματοποιούν τις έμφυλες διαφορές σε κάθε ιστορική περίοδο. Είναι κάτι πολύ περισσότερο από την περιγραφή επιστημονικών κοινοτήτων ή την παράθεση βιογραφιών. Εμπεριέχει μια αναλυτική δυναμική για την κατανόηση της αλληλεξάρτησης που υπάρχει ανάμεσα στην γνωστική και κοινωνική πλευρά της επιστήμης καθώς επίσης και στις σχέσεις ανάμεσα στην επιστήμη και την κοινωνία.

Άλλωστε αυτή η έννοια του πλαισίου οδηγεί την Jordanova ν' αποδεχτεί την «πανοραμική» ιστορία ως ικανοποιητική, την ιστορία δηλαδή που καλύπτει είτε ευρείες ιστορικές περιόδους, είτε εκτείνεται σε μεγάλους γεωγραφικούς χώρους είτε τέλος ασχολείται με την ιστορία των ιδεών. Αν και αυτοί οι τρόποι προσέγγισης μοιάζουν ξεπερασμένοι καθώς επιτρέπουν αναχρονισμούς και γενικεύσεις ωστόσο οι συγκριτικές μελέτες που λαμβάνουν υπόψη τους τοπικές ιδιαιτερότητες, αναδεικνύουν το διαφορετικό κάθε φορά πλαίσιο στο οποίο αυτές εκτυλίσσονται και αναγνωρίζουν την ιστορικότητα της έννοιας του κοινωνικού φύλου, μπορεί να είναι κάποιες φορές επαρκείς.

Δ. Το φύλο χωρίς επιθετικό προσδιορισμό

Για τις φεμινίστριες που ανέλυσαν το φύλο ως κοινωνική κατασκευή, η διάκριση βιολογικού και κοινωνικού φύλου (sex/gender) λειτούργησε ως ένα ισχυρό εργαλείο για την απόρριψη του βιολογικού ντετερμινισμού. Σε όσες φεμινίστριες όμως επηρεάστηκαν από το μεταδομισμό η διάκριση αυτή φάνηκε ως ένας άλλος τρόπος ενίσχυσης της διάκρισης ανάμεσα στη φύση και τον πολιτισμό που οι ίδιες προσπαθούσαν να υπονομεύσουν. Στη δεκαετία του 1990 φεμινίστριες επηρεασμένες από τις μεταδομιστικές θεωρίες προσπάθησαν να καταδείξουν ότι το βιολογικό φύλο (sex) είναι εξίσου κοινωνικά κατασκευασμένο με το κοινωνικό φύλο (gender), αυτό που οι φεμινίστριες της προηγούμενης δεκαετίας όρισαν με τόση οξυδέρκεια.

Αναλύσεις αυτής της εποχής αντιμετώπισαν το σώμα και το βιολογικό φύλο ως εξίσου ιστορικό και κοινωνικό φαινόμενο μ' αυτό του κοινωνικού φύλου. Σημαντικό δείγμα της φεμινιστικής θεωρίας της εποχής αποτελεί το βιβλίο της Judith Butler *Gender Trouble* που δημοσιεύεται το 1990. Επηρεασμένη από τη φιλοσοφία του Jacques Derrida η Butler αναπτύσσει τη θεωρία της επιτελεστικότητας του φύλου (gender performativity) σύμφωνα με την οποία το έμφυλο σώμα δεν έχει οντολογικό καθεστώς έξω από τις διάφορες πράξεις και χειρονομίες που καθιστούν την πραγματικότητά του.³¹ Ο ισχυρισμός αυτός πυροδοτεί ένα γόνιμο και συχνά έντονο διάλογο πάνω στην υλικότητα του σώματος και τους τρόπους που η μη κανονιστικές σεξουαλικές πρακτικές αναταράσσουν τη σταθερότητα του φύλου ως αναλυτικής κατηγορίας έτσι όπως τέθηκε από την προηγούμενη γενιά των φεμινιστριών. Ταυτόχρονα αποσταθεροποιεί τη φεμινιστική πολιτική των προηγούμενων δεκαετιών η οποία στηριζόταν στη σταθερή έννοια του φύλου ως κοινωνικής κατασκευής ενός ήδη δοσμένου από τη φύση σώματος.

Σημαντική εκπρόσωπος αυτής της τάσης στο χώρο της ιστορίας της επιστήμης είναι η Donna Haraway. Ξαναγράφοντας την ιστορία της βιολογίας των πρωτευόντων (primatology) του 20^{ου} αιώνα στο βιβλίο της *Primary Visions* (1989) η Haraway αποδεικνύει ότι ό,τι θεωρείται ως φύση και θηλυκό στο επιστημονικό αυτό πεδίο αποτελεί πολιτισμικά και ιστορικά συγκεκριμένο και προσδιορισμένο. Όπως υποστηρίζει, η κοινωνική κατηγορία του φύλου εξαρτάται από την ιστορικοποίηση των εννοιών του βιολογικού φύλου, της σάρκας, του σώματος, της βιολογίας και της

³¹ Για μια παρουσίαση της θεωρίας της Butler στα ελληνικά δεξ Μαρνελάκης, Γιώργος. 2004. «Μεταλλαγές των Ιδεών για την Έννοια του Φύλου» στο Βαίου Ντίνα. κ.α. *Ειδικά Θέματα Φύλου και Χώρου, Σημειώσεις Μαθήματος*. σσ. 1-18. Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο.

φύσης.³² Ταυτόχρονα, θεωρίες για τις κοινωνίες ανθρώπων και ζώων βασισμένες στο φύλο και την αναπαραγωγή έπαιξαν ισχυρό ρόλο στην νομιμοποίηση της φυσικής αναγκαιότητας των σχέσεων βίας, ιεραρχίας και ανταγωνισμού.

Η αποδόμηση της διάκρισης ανάμεσα στο βιολογικό και κοινωνικό φύλο μέσω της κριτικής κυρίως της βιολογίας αποτέλεσε τον κεντρικό στόχο του βιβλίου της Haraway. Στα χρόνια που ακολούθησαν και ιδωμένη μέσα από μια τέτοια οπτική η ιστορική έρευνα στο χώρο της επιστήμης αποδομώντας όχι μόνο τη διάκριση ανάμεσα σε βιολογικό και κοινωνικό φύλο αλλά αποσταθεροποιώντας κάθετες διακρίσεις ανάμεσα στην επιστήμη και την τεχνολογία, είτε τη θεωρία και το πείραμα παρήγαγε μια σειρά σημαντικών μελετών που άλλαξαν τόσο την εικόνα της επιστήμης όσο και αυτή της σχέσης της με το φύλο. Είναι σημαντικό ότι ο φεμινιστικός λόγος και η κριτική που άσκησε στην επιστημονική πρακτική και γνώση διευρύνθηκε σε τομείς όπως η φιλοσοφία και κοινωνιολογία της επιστήμης ενώ σήμερα δεν νοούνται σπουδές στην επιστήμη και τεχνολογία χωρίς την εκπαίδευση σε σπουδές φύλου. Κλείνοντας αυτή την εισαγωγή θα ήθελα να επισημάνω ότι για την κατανόηση της πολλαπλότητας των θεωρητικών οπτικών της δεκαετίας που διανύουμε το βιβλίο της Schiebinger δεν είναι μόνο σημαντικό αλλά και απολύτως απαραίτητο καθώς ενσωματώνει τις κυρίαρχες ιστοριογραφικές προσεγγίσεις της εποχής του και ταυτόχρονα οδηγεί στην ανατροπή τους αποδεικνύοντας τα όρια τους.

³² Haraway, Donna. 1989. *Primate Visions: Gender, Race and nature in the World of Modern Science*, σ. 12, Routledge.